

B İ B L İ Y O G R A F Y A

THEODOR WIEGAND, *Halbmond im letzten Viertel. Archäologische Reiseberichte. Herausgegeben und erläutert von Gerhard Wiegand (= Son çeyreğinde Yarımay. Arkeolojik gezi haberleri. Yayınlayan ve yorumlayan G. Wiegand)*, München, Bruckmann-Verlag, 1970, 8°, 295 sayfa metin, 15 resim, 1 harita.

Alman arkeologlarından Th. Wiegand Berlin Müzelerinin antik eserler bölümü müdürü ve İstanbul'daki temsilcisi olarak Anadolu'da büyük çapta teşkilâtlandığı ve yürüttüğü kazılar ve Berlin 'de kurduğu "Bergama Müzesi" (Pergamon-Museum) sayesinde kendine büyük bir ad yapmış nadir bilginlerden biridir. Kendisi Anadolu arkeolojisinde birinci derecede bir rol oynamakla beraber hakkında türkçe olarak, bazı yazılardaki atıflardan başka, hiçbir eser yazılmamıştır. Bundan ötürü bugün ele aldığımız bu eserin üzerinde etraflıca duracak ve kendisinin kişiliği hakkında bir fikir vermeğe çalışacağız.

Wiegand tarafından karısına, annesine ve yakın dostlarına yazılmış mektuplardan ve bunlara verilen cevaplardan meydana gelen bu eser iki ana kısma bölünmüştür. Birinci kısım 1895 ile 1911 yılları arasında yazılmış mektupları kapsamakta ve Wiegand'ın Anadolu'da, Priene, Miletos, Didyma ve Sisam adasında yaptığı kazılar ve araştırmalar hakkında bilgi vermektedir. İkinci kısım mektupları ise Wiegand'ın 1916-1918 yılları arasında dördüncü ordu eski eserleri koruma başmüfettişi olarak Suriye ve Filistin'deki bilimsel faaliyeti ve gezilerinden bahsetmektedir. Mükemmel bir teşkilâtçı, temsil ettiği Berlin müzelerinin çıkarlarını daima gözönünde bulunduran iyi ve tali'li bir hâfir, yaptığı kazılar için başta Alman imparatoru II. Wilhelm olmak üzere Berlin'deki yüksek makamların ve bilhassa müzeler genel müdürlüğünün ve İstanbul'daki Alman sefaretinin desteğini sağlamasını ve bu desteğe dayanarak Türkiye'deki müze erkânından devamlı olarak tavizler koparmasını bilen usta bir diplomat, Berlin'de "Bergama Müzesi"nin inşası ve tanzimi vesilesiyle meydana gelen "müze savaşı"ndan muzaffer olarak çıkan bir aksiyon ve mücadele adamı olan Wiegand'ın kişiliği ve yaptığı işlere dair bu mektuplar ve oğlu Gerhard Wiegand'ın yorumları sayesinde canlı bir fikir edinmek mümkün oluyor. Gerçi Wiegand hakkında onun yakın dostu ve Suriye'de çalışma arkadaşı olan C. Watzinger¹ tarafından "*Theodor Weigand, ein deutscher Archäologe (1864-1936)*" adlı ve 488 sayfalık bir kitap yayınlanmıştı (1948). Esas itibarıyla Wiegand'ın özel arşivindeki belgelere dayanılarak kendi vasiyeti ve ailesinin isteği üzerine yazılmış olan bu kitap Wiegand'ın hayatı ve yaptığı işler hakkında toplu bir fikir vermekle beraber oldukça kuru bir eser niteliğinden kurtulamamıştı. Bahis konusu ettiğimiz kitap ise orijinal mektuplardan hiç şüphesiz en ilginç olan-

¹ Carl Watzinger (doğumu 1877). Giessen (1910-1916) ve Tübingen (1916-1948) üniversitelerinde arkeoloji profesörü, Wiegand'ın yakın dostu ve biyografı.

larını bir araya getirmekte, enerji dolu bir arkeoloğun hareketli ve renkli hayatı hakkında güzel bir fikir vermekte ve ilgi ile okunmaktadır.

Eserin başında (s. 13-19) Wiegand'ın oğlu tarafından kaleme alınmış kısa, fakat özlü bir biyografyasını buluyoruz. 1864 yılında Ren kenarında Bendorf'ta tanınmış bir tabibin oğlu olarak doğan ve orta öğrenimini babasının çalıştığı Wiesbaden'de yapan Wiegand'ın fena bir öğrenci olduğu anlaşılıyor. Hattâ daha sonraları çeşitli üniversitelerde ilk önce sanat tarihi, sonraları klâsik arkeoloji tahsil ettiği esnada da bir hayli bocalamış, derslerden ziyade öğrenci dernekleriyle meşgul olmuş, onları modernize etmeğe çalışmış, ancak Freiburg (Breisgau) üniversitesine girip tanınmış arkeolog F. Studniczka'nın² sıkı bir disiplin altında yapılan ders ve seminerlerine yazılmasından sonra kendini toparlayabilmiş, otuz yaşına yaklaştığı bir zamanda İtalya'da bulunmuş bir yapı yazıtına dair bir tez hazırlayarak doktora imtihanını vermediği başarımıştır (1893). Kendisinin Alman Arkeoloji Enstitüsünün burslarından birine talip olması üzerine hocası Studniczka'nın yazdığı tavsiye mektubu dikkat çekicidir. Bu mektubunda Studniczka Wiegand'ın akademik karyer için elverişli olmadığını, lise öğretmenliği için ise yaşlı olduğunu, kendisine küçük bir Alman müzesinde bir iş verilebileceğini ve belki de bunun yanında küçük bir kazı ile görevlendirilebileceğini ifade etmektedir³. Bir süre sonra istediği bursu elde eden Wiegand eskiden de tanıdığı İtalya üzerinden Atina'ya gelerek Alman Arkeoloji Enstitüsünde çalışmağa başlamıştır. Wiegand orada eski üniversite arkadaşlarından L. Pallat ve H. Schrader ile karşılaşmış⁴, aynı zamanda enstitünün müdürü ve Truva hâfiri ünlü arkeolog - mimar W. Dörpfeld⁵ ile çeşitli yerlerde sıkı bir işbirliği yapmak ve onun teveccühünü kazanmak yollarını bulmuştur.

O esnada Bergama'da Zeus sunağını ve kabartmalarını keşfedip bunları Berlin'e göndermek ve Bergama'da başarılı kazılar yapmakla kendine büyük bir ün sağlamış olan Alman yol mühendisi Carl Humann⁶ Menderes kenarındaki Magne-

² Franz Studniczka (1860-1929). Feiburg (Breisgau) (1889 dan başlayarak) ve Leipzig (1896-1929) üniversitelerinde arkeoloji profesörü, Wiegand'ın hocası.

³ Watzinger, *Th. Wiegand*, s. 56.

⁴ Ludwig Pallat (doğumu 1867); Profesör, Maarif Bakanlığında raportör (1898-1928), Eğitim ve Öğretim Enstitüsü yöneticisi (1915-1938), Halle üniversitesinde denetleyici (1928-1932). - Hans Schrader (1869-1948): Atina Alman Arkeoloji Enstitüsü ikinci sekreteri (1902-1905), Innsbruck (1905 den başlayarak), Graz (1908 den başlayarak) ve Frankfurt/Main (1914-1931) üniversitelerinde arkeoloji profesörü. 1901 de Siemens'in kızlarından birisiyle evleniyor ve Wiegand'la bacanak oluyor.

⁵ Wilhelm Dörpfeld (1853-1940), Atina Alman Arkeoloji Enstitüsü birinci müdürü (1887-1912), Jena üniversitesinde fahrî profesör (1919). 1882 den başlayarak H. Schliemann'la birlikte Truva'da çalışmış, 1893/94 te kazıların ilk evresini tamamlamış, kazıları define arayıcılıktan çıkarıp bilimsel bir mecraya sokmakta başlıca rolü oynamıştır.

⁶ Carl Humann (1839-1896), yol mühendisi, sonraları Berlin Müzeleri antik bölümü müdürü ve (1888 den başlayarak) Türkiye temsilcisi. Bk. *Der Entdecker von Pergamon, C. Humann*. Herausgegeben von A. Conze (1930).

sia'da (Kemer) yaptığı kazıyı bitirmiş ve Söke yöresinde Menderes ovasının batı tarafında Priene şehrinde kazılara başlamıştı (1895) ⁷. İlk önce kendisine arkeolog - asistan olarak Schrader verilmek istenmiş, fakat onun Atina Akropolü heykeltraşlığına dair hazırladığı eser daha henüz tamamlanmamış olduğundan yerine Wiegand'ın gönderilmesi kararlaştırılmıştı. İşte bu seçim Wiegand'ın hayatında büyük bir dönüm noktası olmuş, onun bir kazı teşkilâtçısı ve hâfir olarak tüm yeteneğini açığa vurmasına yol açmıştır. Bu kitaptaki ilk mektubunda Wiegand İzmir'e gelişini, orada Berlin müzelerinin Türkiye temsilcisi olarak tantanalı bir hayat süren Humann'la tanışmasını ve Priene'ye gidip işe başlamasını renkli bir üslûpla anlatmakta, aynı zamanda Humann tarafından harabenin yanında ve Menderes ovasına hâkim bir yerde yaptırılmış olan iki katlı ve etrafı veranda ile çevrili kazı evi hakkında da bilgi vermektedir. Kısa bir zamanda Humann'ın takdir ve teveccühünü kazanan genç arkeolog onunla tam bir ahenk halinde kazıları yürütmeğe başlamıştır. Fakat kısa bir süre sonra Humann'ın hastalanması ve altı ay sonra da İzmir'de ölmesi üzerine Wiegand kazı müdürlüğüne, bir süre sonra ise Berlin Müzelerinin Türkiye temsilciliğine atanmış, arkadaşı Schrader ile birlikte 1899 yılı sonuna kadar örnek bir surette çalışarak ilk defa olarak bir antik şehri tümüyle meydana çıkarmıştır. Büyük bir kısmı Berlin Müzeleri Müdürlüğüne yazılmış olan mektuplarında Wiegand yeni buluntulara dair sürekli haberler vermekte, Humann'ın tradisyonunu sürdürerek bazı önemli mimari ve heykeltraşi eserleri Almanya'ya naklederken yolların fenalığından ötürü çektiği güçlükleri ayrıntılı bir surette anlatmaktadır.

1898 yılında Wiegand'ın hayatında ikinci önemli bir olay oluyor. O tarihte Bağdat demiryolunun inşası ve Konya'ya kadar uzanan kısmının açılış töreni münasebetiyle Alman imparatoru II. Wilhelm'in ve bu işi finanse eden "Deutsche Bank"ın kurucusu ve müdürü Dr. G. Siemens'in iki büyük kazıyla birlikte İstanbul'a gelişi, sonuncuların bu fırsattan faydalanarak batı Anadolu'da bir gezi yapmaları ve bir Alman kazısını yerinde görmek üzere Priene'ye uğramaları bu hususta başlıca rolü oynamıştır. Siemens'in iki kızı Marie ve Lili'nin annelerine yazdıkları mektuplardan anlaşıldığı gibi aile bir gece kalmak için Priene'ye geldikte onları kapıda genç bir arkeolog karşılıyor. Siemens kazı müdürünün yaşlı bir kişi olacağı düşüncesiyle Wiegand'ı selâmlayarak doğruca üst kata çıkıyor. Fakat orada kimseyi bulamayınca şaşalıyor, arkasından gelen Wiegand'ın kendini kazı müdürü olarak takdim etmesi üzerine büsbütün hayretler içinde kalıyor. Bununla beraber Wiegand'ın sade ve samimi hareket tarzı onunla Siemens ailesinin kısa bir zamanda anlaşmalarını ve kendilerini özel evlerinde imiş gibi hissetmelerini sağlıyor. Ertesi günü kazı alanı geziliyor, Wiegand ayrıca genç hanımları akropole çıkarıyor, dönüşte onları Söke'ye kadar geçirerek yolda onlarla at yarışları yapıyor. İşte bu suretle yakışıklı ve cana yakın bir insan olan Wiegand ile Marie arasında ilk sempati bağları kuruluyor. Bu tanışmayı izleyen aylarda mektuplaşmalar başlıyor; Wiegand Siemens ailesini

⁷ Magnesia kazıları için: A. Michaelis, *Ein Jahrhundert kunsthistorischer Entdeckungen*, 2. baskı (1908), s. 173 v.dd. - Priene kazıları için: A. Michaelis, *ad geçen eser*, s. 175 v.dd. Ayrıca bk. M. Schede, *Die Ruinen von Priene*, 2. baskı (1964).

Berlin ve İtalya'da Stresa'daki villalarında ziyaret ediyor. Bir süre sonra da iki genç nişanlanıyor ve 1900 yılı başlarında Berlin'de evleniyorlar.

Wiegand kendine bir hayat arkadaşı seçmekte daha isabetli hareket edemezdi. Çünkü bir taraftan kocasının yaptığı bilimsel işlerin önemini müdrik ve her hususta kendisine can ve gönülden yardım etmeğe hazır fedakâr bir eş bulmuş, diğer taraftan karısının serveti sayesinde yalnız devletten aldığı maaşla geçinen bir arkeoloğun hayatının çok üstünde bir hayat sürmesini başarmıştır. Aynı zamanda kayınbabası sayesinde Almanya'nın kapitalist çevreleriyle ilişki kurarak bunlardan kazaları için maddî imkânlar sağlamasını da ihmal etmemiştir. Wiegand'lar İstanbul'da Arnavutköyü'nde Düyunu Umumiye idare meclisi üyesi Sir Edward Law'ın yalısını⁸ satın alarak orada tantanalı bir hayat sürmeğe başlamışlardır, o kadar ki birçokları bu yalıya "ikinci Alman sefareti" adını vermişlerdir. Çünkü Wiegand'ın makamı, Berlin Müzelerinin müdürü ve temsilcisi olarak İstanbul'da idi.

Wiegand Türk resmî makamları ve en çok Müzeler Genel Müdürlüğü ile sıkı ilişkiler kurmağa önem vermiştir. O zamanlar Müzelerin başında Osman Hamdi ve kardeşi ve muavini Halil Edhem beyler⁹ bulunuyordu. Wiegand Hamdi beyi zeki, esprili, ağır başlı, yetiştigi çevrenin etkisiyle törpülenmiş ve cerbeze kazanmış, cana yakın, empülsif karakterli ve fantazisi bol bir kişi olarak tanımlamakta, çocuklarını iyi ve sade bir şekilde yetiştirdiğini söylemekte, Fransız asıllı karısının ise büyük bir Alman dostu olmamakla beraber samimî ve sempatik bir kadın olduğunu beyan etmektedir. Yalnız Hamdi beyin Jöntürklere olan eğiliminden ötürü padişah tarafından sevilmediğini, bu yüzden kendisinden başka oğlu Edhem'in dahi Avrupa'ya gitmesine izin verilmediğini ve bu durumun Hamdi beye çok dokunduğunu kaydetmektedir.

Wiegand'ın Hamdi beyle yakın dostluk kurma çabalarının karısı tarafından desteklendiği görülüyor. Madam Wiegand Hamdi bey ailesini bazan yalnız, bazan da çocuklarıyla birlikte ziyaret eder, onlarla uzun boylu konuşmaktan zevk alırdı. 28.2.1905 tarihli annesine yazdığı bir mektupta madam Wiegand portresini yapmak isteyen Hamdi beyin evine gideceğini ve ilk defa poz vereceğini bildirmekte, o esnadaki hareket tarzı hakkında kocasından diplomatik talimat aldığını bildirmektedir. Fakat Hamdi beye ressam olarak fazla önem vermemiş olacak ki bu resmi annesine hediye edeceği, fakat onun resmi tavan arasına koymağa mezun olduğu gibi garip bir cümle de yazmış bulunmaktadır. Her ne hal ise bu husus Hamdi beyin, bazan iddia edildiği gibi, sırf önceden çekilmiş fotoğrafları büyültmek ve bunları aynen

⁸ Bu yalı sonraları Enver paşa'nın amcası Halil paşa tarafından satın alınmış, birkaç yıl önce ise maalesef yıkılmıştır. Bahçesinde Wiegand tarafından çakıltaşı mozayiki şeklinde yaptırılmış Prusya kartalı arması vardı.

⁹ Osman Hamdi bey için bk. A. M. Mansel, *Belleten* 24 (sayı 94), 1960, s. 291 v.dd. 1972 başlarında İş Bankası yayınları arasında çıkmış olan M. Cezar'ın "Sannatta Batıya açılış ve Osman Hamdi" adlı 700 sayfalık eseri iyi tasnif ve tertip edilmemiş ve değerlendirilmemiş bir malzeme yığınından ibaret olup Osman Hamdi beyin kişiliği ve yaptığı işler hakkında bir fikir vermekten uzaktır. Halil Edhem bey için: *Halil Edhem Hatıra Kitabı*, cilt II (1948).

kopya etmek suretiyle portreler yaptığı keyfiyetinin tümüyle doğru olmadığını, canlı modeller üzerinde de çalıştığını açıkça göstermektedir.

Hamdi bey'in o zamanlar çıkarmış olduğu "Eski Eserler Nizamnamesi"nde antik eserlerin yurt dışına çıkarılması yasaklanmış idiye de Avrupa devletlerinin kapitülasyonlara dayanarak yaptıkları baskılar yüzünden bu husus uzun süre gerçekleşmemiş, Wiegand'ın kazılarında bulduğu eserlerin eskiden olduğu gibi hâfir ile Türk hükümeti arasında paylaşılması nazik bir problem halini almıştı. Karısı da annesine yazdığı 1.4.1905 tarihli bir mektubunda bu hususa işaret etmekte, gerçi kocasının büyük bir ustalikle işleri yürütmesini bildiğini, fakat kolayca ve can sıkıntısız başarıya ulaşılan zamanların artık geçmiş olduğunu kaydetmektedir.

Wiegand bazı Almanlar tarafından kendisine telkin olunan Hamdi bey'e fazla önem vermeyip işlerini doğrudan doğruya saray ve Bâbüali ile halletme fikrini hiçbir zaman benimsememiş, gerek Hamdi bey, gerek onun muavini ve sonraları halefi olan Halil beyle uzun yazışmalardan ziyade şahsi ilişkiler kurmağı tercih etmiştir. Bu suretle çok zamanlar bertaraf edilmesi güç olan birtakım sürtüşmeleri mümkün olduğu kadar hafifletmeğe ve işleri ekser zamanlar her iki tarafı memnun edebilecek bir şekilde yürütmeğe ve sonuçlandırmağa muvaffak olmuştur. Bu hususta "Alman Doğu Derneği" (Deutsche Orient-Gesellschaft) tarafından finanse edilen Mezopotamya'da Babil kazılarında kazı komiseri ile kazı müdürü arasında, eserlerin taksiminde çıkan önemsiz bir yetki anlaşmazlığı ve onun sonuçları misal olarak gösterilebilir. Hamdi beyi kale almaksızın imparatorun nüfuzu sayesinde işlerini Yıldız kanalıyla kolayca yürütebileceklerini zanneden ve Wiegand'ın kendilerine karşı cephe aldığına inanan adı geçen derneğin yöneticileri ve bu arada imparatorun şahsı dostu amiral von Hollmann'ın bu işi büyüterek ve kısmen de tahrif ederek imparatora bildirmeleri üzerine büyük bir hiddete kapılan imparator İstanbul'daki Alman sefiri baron Marschall von Bieberstein'e gayet kaba bir telgraf çekerek Hamdi beyi hırsızlık ve dolandırıcılıkla itham etmiş, komiserin hemen azlını ve Babil kazısında bulunan tüm eserlerin kendi şahsına bırakılmasını istemişti. Wiegand 12.10.1905 tarihinde Berlin Müzelerine yazdığı bir mektupta şöyle demektedir: "Böylece Hollmann ve avenesinin niyetleri açığa vurulmuş oluyor. Yeni bir Hamdi, yeni bir Marschall ve yeni bir Wiegand istiyorlar. Fakat bu sefer bu efendiler beni son raddede kadar iş başında bulacaklardır. Karşı koymak insanı tahrik eder. Ben de her mücadele için gerekli olan doğru bir ruh halletti içindeyim, yani sakin ve kararlıyım". Sefir ise bu telgraf üzerinde konuşurlar iken Wiegand'a şöyle demişti: "İmparator gece bir ormanda geziye çıkırsa ve bir ağacın arkasından yabancı bir insan karşısına çıkıp kendisine bir masal anlatsa hemen o masala inanır; yirmi tane sefir bunun aksini iddia etseler dahi!". Gerçi bu telgraf üzerine komiser, hâfirin isteği hilâfına, geri çağrılmış, fakat bu işe çok içerleyen Hamdi bey Babil eserlerinin imparatora teslimi şöyle dursun, bir irade çıkartarak Asur'da Alman kazılarında bulunan tüm eserleri İstanbul Müzesine getirmiş, ancak bir yıl sonra çivi yazılı tabletleri temizlenmek üzere Berlin'e göndermiş, Wiegand'ın reca ve teşebbüsleri üzerine bu eserlerin yarısını Almanlara bırakmıştır. Görüldüğü gibi bu suretle hem imparatorun şahsi itibarı zedelenmiş, hem de Berlin Müzeleri bu tarihten sonra da devam edüp gidecek olan birtakım güçlüklerle karşılaşmıştır.

Wiegand diğer taraftan Berlin'de başta imparator olmak üzere yüksek makamlarla sürekli temasta bulunmağı ihmal etmiyordu. Annesine yazdığı 30.5.1899 tarihli bir mektubunda imparator ailesiyle birlikte Potsdam'da "Yeni Saray"da yediği öğle yemeğini ayrıntılı bir surette anlatmakta, yemekten sonra imparator ailesinin bir yuvarlak masanın etrafında yer aldığını, Wiegand'ın Priene'ye dair plân ve fotoğrafları göstermeğe başladığını, her belgenin imparator tarafından dakikadan dakikaya artan bir dikkat ve hayranlıkla incelendiğini, kendisine heykeltraşlık eserleri gösterildiği zaman memnunluğunun büsbütün arttığını ve bu gibi şeylerin okularda gösterilmesi fikrinde bulunduğunu, seansın sonunda ise hükümdarın kendisini hararetle tebrik ettiğini söylemektedir. Bu ziyafetin sonucu imparatorun şahsî hazinesinden Priene kazısına 40.000 Mark bağışlaması olmuştur.

Priene kazısı henüz bitmişti ki Wiegand bir zamanlar İonya'nın en büyük liman şehirlerinden olan, fakat Büyük Menderes'in ağzına yığıldığı kum ve çamurlardan ötürü bugün denizden kilometrelerce uzakta kalan Miletos'ta kazıya başlamış (1899-1912), bu iş için harabelerden 4 km. uzakta Akköy mevkiinde Priene'dekinden daha büyük ve daha konforlu bir kazı evi yaptırmıştır. Kazı imparatorun temsilcisi olarak sefir Marschall tarafından açılmış, böylece ilk evresi 12 yıl sürecek ve önemli buluntulara yol açacak olan kazı faaliyeti resmen başlamıştır¹⁰. Wiegand mektuplarında arazinin istimlâki sorunlarını, bataklıkları kurutmak için açılan hendekleri, buna rağmen kendisi ve arkadaşları için bir meslek hastalığı haline gelmiş olan malyardan çektikleri zahmetleri anlatmakta, aynı zamanda kazıların gelişimi, ortaya çıkarılan anıtlar ve heykeltraşlık eserleri hakkında bilgiler vermektedir. Wiegand'ın kazdığı şehir Pers'ler tarafından M.ö. 494 de tahrip edildikten bir süre sonra yeniden bina edilmiş olan şehirdi. Fakat Wiegand, arkayık döneme ait bazı buluntular elde etmekle beraber, esas itibariyle hellenistik ve Roma imparatorluk dönemine ait şehri meydana çıkarmıştır. Ancak son zamanlarda Wiegand'ın halefleri Menderes ovasının pamuk ekimi için kurutulması sayesinde ve kuvvetli pompalar kullanmak suretiyle daha derin tabakalara inmek ve başlangıçları M. ö. 16.yy.a kadar çıkan en eski şehri kısmen açığa çıkarmak imkânlarını elde etmişlerdir¹¹.

Miletos'ta çalıştığı esnada Wiegand bu şehrin 15 km. güneyinde bulunan ve Anadolu'nun en büyük tapınağını kapsayan Didyma'da (Yoran) kazı yapmağa karar vermiş, oradaki kazı ruhsatını ellerinde bulduran Fransızların tapınak çevresindeki yerleri satışa çıkarmaları üzerine bunları satın alarak kazının ilk hazırlıklarına başlamıştı. Karısına yazdığı 30.4.1904 tarihli mektubunda kendisinin uzun pazarlıklar, hattâ mücadelelerden sonra 12 ev, 10 ahır, 3 kahvehane, bir kunduracı dükkânı, birkaç fırın, iki bakkal dükkânı, bir harap cami ve bir de yeldeğirmenine sahip olduğunu bildirmekte ve Didyma kazısının zannedildiği kadar güç oluyacağı fikrinde bulunmaktadır. Fransızların Didyma üzerindeki kazı haklarından vazgeçmeleri üzerine kazı 1905 yılında Alman sefiri baron von Marschall tarafından büyük

¹⁰ Miletos kazıları için: A. Michaelis, *adı geçen eser*, s. 178 v.dd. G. Kleiner, *Die Ruinen von Milet* (1968), G. Kleiner, *Das römische Milet* (1970).

¹¹ En son: G. Kleiner, *Alt-Milet* (1966).

bir törenle açılmış, 1914 yılına kadar sürerek tapınağın tümüyle meydana çıkarılmasıyla sona ermiştir¹².

Miletos ve Didyma kazıları büyük başarılarla sürüp giderken Wiegand bazı mimarlık ve heykeltıraşlık eserlerinin Berline yollanması işini de ihmal etmiyordu. Bunlar arasında Miletos güney agorası'nın anıtsal kapısına ait mermer mimarî parçaların nakli en çok zikre değer. Wiegand'ın karısına yazdığı 15.9.1907 tarihli bir mektubundan mahallinde çalışan altı marangoz tarafından günde 4-10 büyük sandık yapıldığını ve bunların içine antik parçaların dikkatle yerleştirildiğini, Aydın'dan getirilen 15 çift manda ile bunların yeni onarılmış bir yoldan deniz kenarına getirildiğini ve bu iş için yapılan bir iskele sayesinde sandıkların "Athena" adında Alman gemisine yüklendiğini ve geminin hareketinden sonra bir hafta hemen hemen fasılasız çalışmış olan Wiegand'ın rahat bir nefes alabildiğini öğreniyoruz. Gerçi daha önceleri gerek Priene, gerek Miletos'tan münferit mimarlık ve heykeltıraşlık parçaları zaman zaman Berline gönderilmişti. Fakat bir antik anıtın yerinden tümüyle sökülerek yurt dışına çıkarılması (Bergama Zeus sunağı dışta kalmak üzere) arkeolojik kazılar tarihinde önemli bir olay olarak zikredilmeğe değer¹³.

Mektuplar 1905 yılı İstanbul olayları hakkında da enteresan bilgiler vermektedir. Meselâ o zamanlar istibdat rejimine tahammül edemiyerek Avrupa'ya firer eden üç tanınmış Türkten birisi olan Arif bey Hamdi beyin yakın komşusu ve dostu idi. Bu kişi Avrupa yolunu tutmadan birkaç gün önce Hamdi bey'i ziyaret etmiş, onu kucaklamış ve vedalaşmıştı. Fakat birkaç gün sonra Arif bey'in evinin didik didik aranması Hamdi beyin evinin de aynı şekilde aranacağı kuşkusunu uyardırmıştı. Bir sepet dolusu gizli evrakın (bunların bir kısmı eski sadrazam Edhem paşa'ya aitti) Kuruçeşme'deki Hamdi bey yalısından Arnavutköyü'ndeki Wiegand'ın yalısına ne şekilde kaçırıldığı ilginç bir surette anlatılmaktadır.

Bu olaylar üzerine padişaha karşı kini iyice artmış olan Hamdi bey bir gün madam Wiegand ile görüşürken ona Abdülhamid'in en aşağılık insanlardan biri olduğunu söylemekte tereddüt etmemiş, bu vesile ile şu olayı anlatmıştı: Babası eski sadrazam Edhem paşa öldükte Hamdi bey keyfiyeti padişaha bildirmek ve cenazenin kaldırılmasına izin almak üzere Yıldıza gitmiş, orada tam altı saat bekletilmiş, sonunda ise kendisinden – bu vesileyle teriplenmesi muhtemel herhangi bir ayaklanmanın önlenmesi için – cenaze törenine katılacakların tam listesi istenmişti. Hamdi bey kendisine karşı padişahın yaptığı her türlü haksızlığı gereğinde unutulabileceğini, fakat Abdülhamid'e hocalık etmiş olan babasına karşı yapılan bu çirkin muameleyi katiyen affetmeyeceğini madam Wiegand'a söylemiştir.

27.8.1906 tarihli bir mektup Hamdi beyin müze müdürlüğünün 25 inci yıl dönümünden bahsetmektedir. O gün üçte ikisi Almanya'dan olmak üzere çeşitli ülkeler, bilimsel kurumlar ve üniversitelerden 100 den fazla tebrik telgrafı, bir hayli fahri doktorluk diplomaları ve şeref beratları gelmiş, bu arada Alman imparatoru

¹² Didyma kazıları için: Michaelis, *adı geçen eser*, s. 180/81.

¹³ Berlin'deki "Pergamon-Museum"da uzun tartışmalardan sonra terkip edilmiş olan bu kapı için bk. W. v. Massow, *Führer durch das Pergamon-Museum* (1936), s. 95 v.dd.

Prusya'da özel koleksiyonlarında yer alan en önemli tabloların röprodüksiyonlarını kapsayan iki ciltlik anıtsal bir eseri kendi eliyle yazılmış bir mektupla beraber sefirin aracılığı ile Hamdi bey'e takdim etmişti. O sevinçli ve heyecanlı günün akşamı Hamdi beyin yalısında küçük bir akşam yemeği verilmiş, bu yemeğe iki Fransızdan başka Wiegand karısıyla birlikte katılmıştı. Fakat aradan iki gün geçtikten sonra saraydan bir hafiye Hamdi beye gelerek hangi sebeplerden kendisine bir günde yüze yakın telgraf geldiğini ve Alman sefirinin kendisini hangi iş için ziyaret ettiğini sormuş, bunun üzerine Hamdi bey büyük bir hiddete kapılmıştı. Bu olaydan birkaç gün önce Abdülhamid'in hasta olduğu şayiaları çıkması üzerine Hamdi bey ellerini uğuşturarak şöyle demişti: "Kim bilir, belki tatlı patronum (mon doux patron) benim yıldönümü günü ölür. Ben de ertesi günü kendimi trende bulurum".

Diğer mektuplarda hürriyetin ilânı, parlamentonun açılışı, 31 Mart olayı, hareket ordusunun İstanbul'a girişi, Abdülhamid'in tahttan indirilişi ve onu izleyen olaylara temas edilmekle beraber Wiegand o esnada karısı ve çocuklarıyla birlikte Didyma'da bulunduğuundan fazla tafsilâta rastlanmamaktadır.

Bazı mektuplarda İstanbul yangınlarından, meselâ iki saat içinde 300 ahşap evi kül haline getiren 1908 Arnavutköy yangınından, ya da 10 (23) Temmuz 1911 bayramı gecesini Süleymaniye ile Langa arasında bir kilometre karelik bir alanı harap eden yangından bahsolunmaktadır. Fakat madam Wiegand'ın 25.1.1910 tarihli mektubunda anlattığı Çırağan Sarayı yangını bilhassa ilginçtir. İstanbul'un bu en güzel sarayı bir lodos fırtınası esnasında temellerine kadar yanmış, paha biçilmez eşyasının yirmide biri dahi kurtarılamamıştı. İttihad ve Terakki fırkasının komitacı hükümetinden bezmeğe başlayan halk bu olayı Abdülhamid'in bir âhı olarak kabullenmiş ve parlamentoyu saraya yerleştirmekte ısrar eden meclis reisi Ahmet Rıza beyi başsuçlu olarak görmeğe başlamıştı. Gazetelerde sarayın yeniden yapılacağı haberleri yayımlanmakla beraber sarayın önünden vapurla geçenlerden bazıları dumandan kararmış taş iskeleti görmemek için nemli bakışlarını başka tarafa çeviriyor, bazıları ise için için ağlıyorlarmış. "Bu yangın âdeta bir vilâyetin kaybı kadar ulusal bir felâket olmuştu".

Didyma kazısı büyük ilerlemeler kaydettiği ve anıtsal Apollon tapınağı yavaş yavaş meydana çıktığı bir zamanda kabı kabına sığmayan Wiegand, Sisam adasında Hera tapınağı ve onun kutsal alanında, uzun müddet sürüp giden teşebbüslerden sonra, yalnız bu yer için değil, fakat tüm ada için kazı izni elde etmesi üzerine, 1 Ekim 1910 da kazıya başlamıştır¹⁴. Karısına yazdığı mektuplarında Wiegand bir taraftan kazı hakkında bilgi vermekte, diğer taraftan Sisam'lılar ve bilhassa Sisam beyi Kopassis'le olan ilişkilerinden, adada sık sık patlak veren isyanlardan, Kopassis'in Atina'dan gelen bir fedai tarafından öldürülmesinden, Wiegand'ın 46 ncı yaş günü için yapılan şenliklerden, atılan toplar ve fişenklere, Hera kutsal alanında yakılan ateşlerden, bu gürültüleri bir isyan başlangıcı sanan ve Tigani limanında demirli bulunan bir Türk gambotunun savaş durumuna getirilmesinden bahsetmektedir.

¹⁴ Sisam kazıları için: A. Michaelis, *adı geçen eser*, s. 181 v.dd.

1911 yılında Wiegand Berlin Müzeleri antik bölümü müdürlüğüne atanmış, bunun üzerine Arnavutköyü'ndeki evini satarak ailesiyle birlikte Berline gitmiş ve Berlin yöresinde Dahlem'de tanınmış Alman mimarı Peter Behrens'e o zamana kadar çok görülen villâ tarzından ayrılan muhteşem bir ev yaptırmıştır ki bu ev halen Alman Arkeoloji Enstitüsünün merkez binası olarak kullanılmaktadır.

Mektuplarda bahisleri geçen Türk-İtalyan ve Balkan harplerinden sonra Türkiye 1914 te, bitkin haline rağmen, birinci cihan harbine katılmış, fakat Çanakkale savunmasında ve diğer cephelerde harikalar yaratmaktan halî kalmamıştı. 1916 da Wiegand Türkiye'yi ve Türkleri çok iyi bilen bir kişi olarak ve yüzbaşı rütbesiyle özel bir tarzda yetiştirilmiş bir Alman kıtasını ve son model savaş araçlarını güney Filistin'e, yani Tur Sina cephesine götürmekle görevlendiriliyor. Yanında yaverleri yedek subay arkeolog-mimar K. Wulzinger ve arkeoloji profesörü C. Watzinger (sonraları Wiegand'ın biyografyasını yazan) bulunmaktadır¹⁵. 3 Eylülde İstanbul'a gelen Wiegand karısına yazdığı mektuplarında orada herşeyi hemen hemen hiç değişmemiş olarak bulduğunu ifade etmekte, İstanbul'un ılımlı sonbahar havasını teneffüs etmekten duyduğu bahtiyarlığı dile getirmektedir. Perapalasta Feldmarschall v. d. Goltz'un oğlu yarbay v.d. Goltz ile yaptığı bir görüşmede bu subay Pozantı demiryolu tünelleri daha henüz bitmemiş olduğundan Alman kıtası ve malzemesinin nakli için ortaya çıkması mukadder olan güçlüklerden bahsetmiş, Almanya'da halk efkârının dördüncü ordu komutanı Cemal paşa'nın 300.000 kişilik bir kuvvetle Süveyş kanalına taarruz edeceğine ve İngiliz hatlarını yaracağına inandığını, gerçekte ise durumun sanıldığı kadar parlak olmadığını, çünkü İngilizlerin kanalın doğusunda günden güne gücünü arttıran bir ordu bulduklarını ve esas sorunun Filistin ve Suriye'nin savunulması olduğunu, burada kazanılması istenen parlak zaferlerin ve Mısır'ın zaptının ise bir hayalden ibaret bulunduğunu söylemiştir.

Wiegand yoldan yazdığı mektuplarında Toros'larda ulaşımın gerçekten çok güç olduğunu, Pozantı'nın mühimmat ve her türlü savaş araçlarıyla dolmuş bulunduğunu, bunların Adana üzerinden Suriye'ye naklinin büyük bir problem teşkil ettiğini yazmakta, fakat bütün bu zorluklara ve sıcak güneşe rağmen kâh ormanlar ve tozlu yollardan yürümek, kâh trenden faydalanmak suretiyle Adana'ya geldiklerini, oradan kısmen bombalanmış, kısmen de inşa halinde olan demiryolunu kullanmak suretiyle Halep, Şam üzerinde Birseba'ya (Berseba) 10 günde ulaştıklarını bildirmektedir. Lokomotifler kömür kıtlığı yüzünden sadece odunla çalıştığından trenler gayet yavaş gitmekte, Alman ve Türk subay ve erleri sıcak ve tozdan başka sıtma, kolera, lekeli hümma ve dizanteri gibi hastalıklarla savaşmak zorunda bulunmaktadır. Ayrıca iaşe durumu da hiç iyi değildir. Fakat bütün bu güçlükler ve tehlikelere rağmen Wiegand geçtiği çeşitli bölgelere karşı büyük bir ilgi göstermekte, buraları çok güzel tanımlamakta, fakat koskoca bir ordunun kaderinin kısmen bitmemiş, kısmen de tahrip edilmiş bir tek demiryoluna bağlı olmasının sakıncalarını da açığa vurmaktan kendini alamamaktadır. Birseba'da Wiegand'ın getirdiği kuv-

¹⁵ Karl Wulzinger (doğumu 1886), arkeolog-mimar. Karlsruhe Teknik Yüksek Okulu sanat tarihi profesörü (1919 dan başlayarak). Carl Watzinger için bk. not 1.

vetler ve araçlar cephenin çeşitli yerlerine dağıtılmış, bu suretle Wiegand geniş bir nefes almıştı. Oradan El Arış'e giden Wiegand Süveyş hareketini idare eden albay Kress von Kressenstein ile tanışmış, onunla birlikte develer üzerinde bütün cepheyi gezmek fırsatını elde etmiştir. Cepheden geri dönen Wiegand yarbay v.d. Goltz ile başta Kudüs olmak üzere Filistin'in başlıca şehirlerini ziyaret etmiş, arkadaşları Wulzinger ve Watzinger ise (Wiegand bazı mektuplarında bunlardan Wa ve Wu olarak bahsetmektedir) bazı örenleri ve eski anıtları incelemek ve onların plânlarını çıkarmak fırsatını elde etmişlerdir.

31 Ekim 1916 da Şam'a gelen Wiegand ertesi gün dördüncü ordu komutanı Cemal paşa tarafından özel evinde kabul edilmiştir. Wiegand paşayı şöyle tanımlamaktadır: "Küçük, fakat iyi yapılı bir bünyeye sahip olan paşa 45 yaşlarında görünmekte, koyu siyah bir sakal ve gür bıyıklara, koyu renkli ve yumuşak ifadeli güzel gözlere sahip bulunmaktadır. Tüm görünüşü sertlikten ziyade neşe ve sevimliliğe eğik gibi bir izlenim uyandırmakta, fakat kişiliğinin karakter sahibi ve çabuk karar verici bir niteliğe sahip olduğu anlaşılmaktadır". Konuşma esnasında paşa oldukça büyük bir para sarfetmek suretiyle hayranı olduğu Sultan Selim'in Şam'daki camiini tamir ettirdiğini söylemiş, sonra birdenbire iyi bir uzman bulduğu takdirde Suriye ve Filistin anıtlarını yüksek bir ücret karşılığında onun yönetimine verebileceğini ifade etmiş, bunun üzerine Wiegand'la birlikte orada hazır bulunan Alman konsolosu böyle bir iş için Wiegand'ın en münasip bir kişi olduğunu söylemiştir. Wiegand ise şu şekilde konuşur: "Ben asker olarak ekselansınızın emrindeyim. Harp süresince hiçbir ücret istemeksizin danışmanlık yapmağı memnurlukla kabul ederim". Bu cevap üzerine Cemal paşa doğrudan doğruya şahsına bağlı olmak üzere bir "Suriye Eski Eserleri Genel Müfettişliği" kuracağını ve başta Şam ve Halep olmak üzere Suriye ve Filistin'deki islâmî ve gayri islâmî eserlerin incelenip yayınlanmalarını istediğini bildirmiş, bu hususlar Wiegand tarafından prensip bakımından kabul edilmiştir. Fakat Wiegand işe başlamadan önce Wulzinger ve Watzinger'in adlarını zikretmeksizin, yardımcı uzmanlara ihtiyacı olduğunu, Petra, Ceraş, Amman, Kudüs ve başka önemli yerleri görmesinin gerektiğini ileri sürmüş, ancak bu gezilerden sonra Şam'daki Sultan Selim Camii'nin tâmiri işiyle meşgul olabileceğini ifade etmiştir. Bunlardan sonra söz Suriye ve Filistin'in genel durumuna intikal etmiş, Wiegand buralardaki memurların Anadolu'dakilere kıyasla çok daha canlı ve hareketli olduklarına, bunda paşanın büyük bir payı olması gerektiğine işaret ederek sözlerini şu cümle ile bitirmiştir: "Du reste on a partout, une peur bleue de Votre Excellence". Bu cümle paşanın hoşuna gitmiş olacak ki Wiegand'a sorar: "Et vous-avez vous aussi peur de moi?". "Oui Excellence, seulement j'ai une très bonne conscience".

Bu konuşmadan birkaç gün sonra Wiegand Cemal paşa'dan yapacağı gezilerde kendisi ve arkadaşlarına her hususta kolaylık gösterilmesi için idarî ve askerî makamlar için bir tavsiye mektubu almış, yanında mihmandar olarak vazife gören genç bir Türk subayından başka Wulzinger, Watzinger ve W. Bachmann¹⁶ olduğu

¹⁶ Walter Bachmann (doğumu 1883), arkeolog-mimar. Sachsen eski eserlerini korumakla görevli (1920 den başlayarak), Asur, Petra ve Ktesiphon kazıları mimarı.

halde o zamana kadar hiçbir yabancıнын sahip olmadığı imtiyaz ve kolaylıklarla Suriye ve Filistin'de dolaşmak ve bilimsel incelemelerde bulunmak fırsatını elde etmiştir¹⁷.

Wiegand'ın günlük defteri ve karısına yazdığı mektuplardan 1916/17 de Tur Sina cephesine kadar uzanan gezileri hakkında bilgi edinilmektedir. Wiegand ilk önce Necev çölünde, Kızıldenize uzanan büyük kervan yolu üzerindeki antik şehirleri ele almış, ondan sonra Kudüs'e geri dönerek, o zamana kadar kimsenin giremediği yerleri gezerek Herodes tapınağının altındaki dehlizler ve yollar sistemiyle meşgul olmuş, oradan Amman'a geçmiş, aynı zamanda çöldeki eski eserleri ve Arak-el-Emîr sarayını incelemiştir.

Amman'dan Hicaz demiryolundan faydalanmak suretiyle Maan'a ulaşan heyet orada meydana getirilen ve 6 atla 35 deve kapsayan büyük bir kervanla çölü aşarak bir zamanlar Nabatî'lerin başkenti olan ve kervan yollarının düğüm noktasında bulunduğu otürü hellenistik ve Roma imparatorluk dönemlerinde büyük bir gelişim geçirmiş olan Petra'ya vasil olmuştur. Wiegand bir vadi çöküntüsünde yer alan şehir, bilhassa şehrin kıralları ve ileri gelenleri için yapılmış yükseklikleri 40 m.ye ulaşan fasadlara sahip kaya mezarları karşısında duyduğu heyecanı güzel cümlelerle dile getirmekte, kayaların sarımtırak kırmızıdan koyu kan kırmızısına kadar değişen renk nüansları üzerinde durmakta, vadinin ortasından akan su ve onun etrafındaki zakkum çiçeklerinden şairane cümlelerle bahsetmektedir. Heyet El Hazne adını taşıyan anıtsal kaya mezarının üç büyük odasını ikametgâh olarak seçmiştir. Wiegand ve arkadaşları en çok şehir plânı üzerinde durmuşlar, bu arada o zamana kadar bilinmeyen yeni anıtlar keşfederek bunların rölelerini yapmışlardır.

Wiegand'ın kaya sarayında geçirdiği Noel gecesini ilginçtir. O gece Wiegand Petra kıralı Aretes gibi giyiniyor. Kırallık elbisesi bir bedevî meşlâhından, hermelin mantosu ise bir koyun postundan meydana geliyor. Asâ olarak ucunda bir defne çelengi bulunan kırmızı beyaz boyalı bir flâma değneği kullanılıyor. Başında kaya fasadlarının mazgal payeleri şeklinde kartondan kesilmiş bir serpuş bulunuyor. Serpuşun üst kısmını ise yuvarlak bir konserve kutusundan yapılmış pıriltılı bir diyadem süslüyor. Wiegand ayrıca yüzüne kuvvetli makyaj da yapmıştır. Heyet önde meşale taşıyan muhafızlar olduğu halde büyük salona giriyor. Üyeler mezar höcreleri önünde teker teker nutuklar çekiyorlar, bu arada herkes gülmekten halsiz düşüyor. Törenin sonunda Wiegand mimar Bachmann'a başkentini tekrar canlandırdığının armağanı olarak asâsını hediye ediyor.

Fakat heyet Petra'da iken uzun zamandan beri beklenen yağmur yağmağa başlıyor. Sular kayalıkların oyukları arasından şelâle şeklinde büyük bir şakırtı ile akmağa başlıyor. Dere kabarıyor ve bir ırmak halini alıyor. O zamana kadar susmuş olan çakallar ve sırtlanlar geceleyin ulumağa başlıyorlar. Yani kısacası her tarafı büyük bir gürültü kaplıyor. Wiegand'a göre çok gecikmiş olan bu yağmur

¹⁷ Bunlara dair: Wiegand tarafından 6 cilt halinde yayınlanan "*Wissenschaftliche Veröffentlichungen des deutsch-türkischen Denkmalschutzkommandos.-Palmyra*"ya dair yine Wiegand tarafından yayınlanan "*Palmyra*" (1932).

iki ay önce yağmış olsaydı step otlarla örtülür, birçok hayvan ve bu arada binlerce deve ölüp gitmezdi.

1917 yılının ilk günlerinde kervan Petra'dan ayrılarak, fırtınalı, yağmurlu ve gayet soğuk bir havada çölü aşarak ve develerinden birçoğunu kaybederek Maan'a ulaşmış, fakat orada odun bitmiş ve yer yer isyan etmeğe başlamış olan bedeviler demiryolunu tahrip etmiş olduklarından trenin kalkması için günlerce beklemek zorunluğunda kalmıştır. En sonunda Wiegand Şam'a ulaşmış ve orada bir zamanlar İspanya devletine ait olan bir saraya yerleşmiştir. Burada tekrar Cemal paşa ile ilişki kuran Wiegand camilerin tâmiri yanında antik binaların ve bu arada Emeviye Camii'nin üzerinde yapıldığı Roma tapınağının avlusuna geçit veren portallardan ikisini meydana çıkarmıştır.

Wiegand'ın 1917 ilkbaharında çöle yaptığı ikinci büyük ekspedisyon Palmyra'nın (Tadmür) araştırılmasını hedef almıştı. Wiegand 9 at, 16 katır, 8 araba, 9 arabacı, 8 piyade eri ve iki atlı jandarmadan meydana gelen büyük bir kervanla 230 km.lik çöl yolunu katettikten sonra Palmyra'ya varmıştı. Wiegand burasını ömründe gördüğü en anıtsal bir harabe olarak nitelendirmekte, görünümün hiçbir yerde kesilmediğini, bakışların direkli caddeler, kemerli portallar, tiyatro, tapınak, saraylar ve kule mezarları arasından uzak ufuklara kadar uzandığını yazmakta, Petra'da kaya mezarlarından başka herşeyin yıkılmış olduğunu ve şehrin etrafını çeviren kayalıkların bakışları kestiğini, halbuki Palmyra'da ucu bucağı gelmeyen harabe alanının insanda sonsuzluk duygusu uyandırdığını beyan etmektedir. Wiegand ve arkadaşları burada ilk defa nekropolün plânını çıkarmışlar, kule mezarlarından en önemlilerini röleve etmişler, ayrıca Wiegand'ın keşfettiği Korint tapınağını incelemişlerdir. Bundan başka Wiegand çölde atlı geziler yapmış, bazı çöl saraylarını ve bir de Roma ordugâhını incelemek fırsatını bulmuştur.

Wiegand son olarak Beyrut, Trablus Şam'dan kıyı yolunu (Fransız gambotlarının zaman zaman bu yolu bombardıman etmelerine rağmen) izleyerek Lattakiye'ye ve oradan Samandağı'na ulaşmış, bir zamanlar Antakya'nın limanı olan Süveydiye'de (Seleukeia) Romalı'lardan kalma anıtsal tüneli gözden geçirmiş, oradan Antakya üzerinden Kalaat Siman'a varmıştır ki oradaki anıtsal manastır kendisi üzerinde büyük etkiler yapmıştır.

Bu gezi esnasında Wiegand kıyıların İngiliz ve Fransız harp gemileri tarafından abluka altına alındığından, demiryolunun ise ancak ordunun iâşe ve ikmalini sağladığından ötürü ülkenin her yerinde göze çarpan açlık ve sefalete de değinmekte, meselâ Byblos yöresinde hastalıktan ya da açlıktan ölmüş bir genç adamın yol üzerinde yatan ve kısmen vahşi hayvanlar tarafından parçalanmış olan cesedinden bahsetmekte, adamın ağzının açık, kollarının geriye atılmış ve yumruklarının sıkılmış olduğunu yazmakta, savaşa karşı bir protesto haykırışının bundan daha vezir bir surette ifadesine imkân olmadığını kaydetmektedir.

Fakat Wiegand bu çöl gezileriyle meşgul olduğu zamanlar Tur Sina cephesindeki durum değişiyor, İngilizler taarruza geçiyor, uçaklarının bombardımanları ise gündün güne kuvvetleniyordu. Fakat İngilizlerin Gazze'ye karşı yaptıkları saldırılar büyük kayıplarla geri püskürtülüyordu. Wiegand her zaman övdüğü Anadolu erlerinin bu sefer de yiğitçe çarpıştıklarını kaydediyordu. Hattâ cepheye yeni atanan İngiliz

generali Allenby Türklerden ancak dört misli daha kuvvetli olduğu zaman taarruza geçeceğini söylüyordu. 1917 yazında durumun vehamet kesbetmesi üzerine cepheye çok sayıda gönderilen Türk ve Alman takviye kıtaları ile bir “yıldırım ordusu” kuru-luyor, bu ordunun başına Alman generali v. Falkenhayn geçiriliyordu. Ülkeyi ve insanlarını hiç tanımayan ve bunları tanıyanlara da başvurmak lüzumunu duymayan Falkenhayn cephenin yarılmasını ve İngilizlerin Filistin’e girmelerini önliye-memiştir. Wiegand’ın yazdığına göre Cemal paşa hiddet ve kederinden dört gün hemen hemen hiçbir şey yememiş, Falkenhayn’ı “aventurier” ve “imbécile” gibi sözlerle anmağa başlamıştı. Kudüs’ün düşmesi üzerine durum büsbütün kötüleş-miştir. Falkenhayn’ın geri çağırılmasından sonra yerine geçen general Liman v. Sanders de bir şey yapamamış, fakat görevinden çekilirken orduların başına bir Türk komutanının getirilmesi tavsiyesinde bulunmuştu. Bu suretle Enver paşa tara-fından o zamana kadar savaş olayları ağırlık merkezinin dışında tutulmuş olan Mustafa Kemal paşa yıldırım ordularının başına geçmiş, ordunun düzenli bir şek-ilde geri çekilmesini ve Amanus’larda yeni bir cephe kurmasını sağlamıştır.

Cemal paşa’nın, Suriye savaşının kritik anlarında dahi eski eserlerin tâmir ve korunmasıyla meşgul olduğu, Alman heyetinin Halep ve Şam kalelerinde yaptığı işler ve ileri sürdüğü tamir projeleriyle yakından ilgilendiği anlaşılıyor. Fakat belki Falkenhayn ile çalışmak istemiyen, belki de gündün güne artan Arap isyanlarının kendisi Suriye’den çekildiği takdirde biraz yatışacağını uman, aynı za-manda İstanbul’daki arkadaşlarıyla bazı hususlarda arası açılan Cemal paşa 1917 sonlarında özel bir trenle Şam’dan ayrılmış, Halep’ten aynı trene Wiegand da bin-miş ve vagon içinde insanları dondurabilecek kadar soğuk olan Orta Anadolu’dan geçerek İstanbul’a vasil olmuşlardır.

Yolda Cemal paşa Wiegand’a Türkiye’nin harbe girişine dair şunları anlat-mıştı: “Eğer tarafsız kalsaydık durumumuz, Yunanistan’ınki gibi, dayanılmaz bir hal alırdı. Eğer itilâf devletleri tarafına geçseydik ve onlar galip gelselerdi kaderimiz yine değişmiyecekti, çünkü kısa bir süre sonra onlar bizi paylaşacaklardı. Onun için Almanya tarafını, yenilmek tehlikesini göze alarak, tutmak zorunluğunda kaldık. Belki Almanya ve müttefikleri harbi kazanırlar, böylece biz de İngilizler, Fran-sızlar ve Ruslar arasında paylaşılmak tehlikesini bir süre için atlattığımız oluruz.” Bundan sonra paşa “Goeben” (sonraları Yavuz) ve “Breslau” (sonralarıMidilli) savaş gemilerinin Türkiye’ye sığınmaları ve bunların Türk hükûmeti tarafından sözde satın alınması olayından bahsetmiştir. Gemilere mürettebat için hemen 900 tane fes göndermiş imiş. Bahriye nazırı (bakanı) olarak durumu güçtü, çünkü aynı günlerde İngiliz amirali Limpus ve maiyyetindeki deniz subayları Türkiye emrinde çalışıyorlardı. İngilizlerin sabotajda buldukları doğru değildir, fakat Limpus’un bazı tekliflerde bulunduğu bir gerçektir. Amiral birinci teklif olarak Boğaz’ların sadece görünüşte mayınlarla kapatılmasını, ikinci teklif olarak ta Goeben ve Breslau’dan Alman mürettebatının hemen uzaklaştırılmasını ileri sürmüştü, bunun üzerine Cemal paşa şu karşılığı vermişti: “Birkaç ticaret gemisinin havaya uçması belki faydalı olur; bu suretle Ruslar durumun zannettiklerinden daha ciddi oldu-ğunu anlamış olurlar. İkinci teklifinize gelince bana bir süre önce verdiğiniz bir raporda iki yıl geçmeden Türk mürettebatının modern bir savaş gemisini idare edemeyeceğini bildirmiştiniz. Bu yüzden mürettebatın değiştirilmesinin mümkün

olmadığını siz de takdir edersiniz". Bu cevap üzerine İngiliz heyeti izin istemiş ve Türkiye'den ayrılmıştır.

İstanbul'da Moda'ya yerleşen Wiegand, Bahriye Nazırlığı işlerini tekrar ele alan Cemal paşa ile ilişkilerini sürdürmüş, bu arada Rumeli ve Anadolu hisarlarının paşanın emrine verilmesi üzerine kurulan tâmir ve restorasyon komisyonuna girmiş, hisarların çok dikkatli bir surette onarılması ve bunların pitoresk karakterinin behemhahal korunması fikrini ileri sürmüştür. Bundan başka Wiegand o tarihlerde Sanat Okulu öğretmeni olan E. Mamboury ile Yerebatan yangını sonunda tümüyle açılmış bulunan Sultan Ahmet ile Ayasofya arasındaki Bizans saraylarının kalıntılarını incelemiş ve bu incelemeleri bir kitap halinde yayınlamıştır.

Wiegand'ın gözden geçirdiğimiz eserde yayınlanan son mektubu 22.5.1918 de karısına yazılmış olup orduda hasta bakıcı olarak çalışırken ölen Prenses Hohenlohe'nin Tarabya'da Alman sefaretî bahçesindeki mezarlıkta defin törenini anlatmakta, çeşitli teraslar halinde yükselen bu mezarlıkta birçok Alman er ve subay kabirlerinin yanında gözlerinin Moltke'nin, sefir baron v. Wangenheim'in, sefaret müsteşarı v. Leipzig'in ve üzerini Türk ordusunun altın yıldızlı bir defne çelengi süsleyen v.d. Goltz paşanın mezarlarına takıldığını yazmaktadır. "Bizim orada birçok defalar beraberce bulunduğumuz zamanlarda olduğu gibi mavi Boğaz sularının pırlıtısı ve hafif bir deniz rüzgârı çalılıklar ve çamlar arasından yukarıya aksediyordu. O kadar iyi tanıdığı kişilerin şimdi toprak altında yatmaları insanda garip bir duygu uyan-dırıyor".

Wiegand'ın harp sonunda Berlin'e geri dönerek oradaki faaliyeti "müzeler savaşı"nda oynadığı rol, Alman Arkeoloji Enstitüsünün başkanı olarak Nazilere karşı koyması ve ilerlemiş yaşına rağmen Bergama kazısını idare etmesi gibi olayları yukarıda adını zikrettiğimiz Watzinger'in kitabında bulmak mümkündür. Bahis konusu ettiğimiz kitap ise yalnız Wiegand'ın barış ve savaş zamanlarında Türkiye ve Suriye ahvali hakkında değil, fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun son çeyrek asrında cereyan eden olaylar hakkında da enteresan bilgiler vermektedir. Bazı mektuplarda bizler için pek hoş olmayan bazı pasajlar da bulunmaktadır. Fakat mektupların imparatorluğun temellerinden sarsılmağa başladığı bir zamana rastladığı ve bunların bir zamanlar yayınlanacağı düşünülmezsizin kaleme alındığı göz-önünde bulundurulacak olursa bu pasajları bir dereceye kadar mazur görmek gerekir. Bazı acı gerçekleri açığa vurmalarına rağmen bu mektuplar bitmez tükenmez bir enerji kaynağına sahip olan bir arkeologun Anadolu ve Suriye'deki çok cepheli faaliyeti hakkında canlı bir fikir vermekte, aynı zamanda okuyucuyu sürükleyen bir üslûpta yazılmış bulunmaktadır.